

НОРМАЛИЗАЦИЈА И ВАСПИТАЊЕ: РЕПРЕСИЈА ПРИРОДНЕ ХАРМОНИЈЕ ИЛИ ЕМАНЦИПАЦИЈА ДИСХАРМОНИЈЕ ПЕРСПЕКТИВА?

Резиме. У раду су доведена у везу питања нормалности људи, обично обрађивана у контексту »л« наука (психологија, психијатрија и психотерапија), и питање спровођења друштвених норми у васпитном процесу које се обрађује у контексту педагогије. Увреженом схватању да је питање нормалности »онтолошки евидентно« и да почива на природном понашању, супротстављена су схватања о културној ситуираности димензије нормално-абнормално и схватања о абнормалности као социјалној конструкцији. Показано је да граница између домена нормалног и абнормалног није јасна, да почива на одсутним критеријумима који привилегују невидљиве друштвене групе, и да се ови критеријуми временом мењају и да су различити у различитим културама. Образовању и васпитању које тежи хармонизацији нормалности заснованој на оном што је природно и заједничко за већину људи, супротстављено је схватање образовања и васпитања које негује мултиперспективизам – еманципацију што веће различитости перспектива које су често дисхармоничне, а чије се усклађивање може спровести само у дуготрајном, мукотрпном и захтевном процесу толеранције различитости.

Кључне речи: нормализација, нормалност, абнормалност, васпитање, онтолошка евидентност, патологизација друштва.

Норма: огледало природе или дејство културе?

Норма, нормализација и нормалитет у најтешњој су вези са васпитањем и образовањем. Циљ ових поступака представља уобличавање јединке која успешно функционише у контексту дате културе – другим речима, формирање *нормалне* јединке. Ова веза толико је фундаментална да се дуго није сматрало да је уопште треба доводити у питање. Уопште узевши, образовање и васпитање – као основна подручја проучавања педагогије и андрагогије – представљали су вид процеса друштвене оптимализације. С обзиром на то да су се након технолошке револуције друштва нагло усложњавала, рационализација и стандардизација производње пропраћене су адекватним променама у друштвеним односима. То је нужно захтевало и модификацију људског понашња и размишљања. Хуманистичке науке жижу своје примене нашле су у

проучавању специфичности насталих промена. Ове науке нису у наслеђе добиле неки омеђен домен, који тек треба обрадити помоћу својих расположивих ресурса – научних појмова и метода – јер њихово епистемолошко поље није спадало у домен датости:

Никаква филозофија, никакав политички или морални став, никаква емпиријска наука – без обзира која, никакво посматрање човечијег тела, никаква анализа осећаја, имагинације или страсти није никада, у XVII и XVIII веку, сусрела нешто као што је човек; јер човек није постојао (исто као ни живот, језик или рад); хуманистичке науке се нису јавиле када је... одлучено да човек пређе међу научне предмете... оне су настале оног тренутка када се човек у западној култури конституисао и као оно што треба мислити и као оно што треба сазнати (Fuko, 1971: 383–384).

Пресудно ангажовање у овом пољу било је засновано на утврђивању разноврсних *норми* важних за понашање људи, али и спровођењу *нормализације*. Циљ је био обезбеђење *нормалитета* – нужног услова за успешно функционисање појединаца у друштвеном животу заједнице.

Лексикон страних речи (Вујаклија, 1986: 615) садржи неколико одредница које се тичу латинске речи *норма*: »правило, пропис, мерило, основа, начело рада, угледни пример«; *нормалан* »који одговара правилу, правилан, прописан, редован, природан; узоран, за углед, угледан, примеран; *фиг.* душевно и телесно здрав, нпр. нормалан човек«; *нормалитет* »стање које одговара прописима или правилима, редовно стање; стање потпуног телесног и душевног здравља«. »Нормализација« 1. сређивање, довођење у нормално стање; 2. стандардизација. »Стандардизација« рационализација производње путем смањивања већег броја облика производње на мањи број типичних образаца (стандарда) истог квалитета, облика, величине, тежине итд.; *стандард* »свака законом утврђена мера, нормална мера, мерило; нешто што важи као узор и што је признато као класично« (*ibid.*: 868).

Из дефиниција у наведеним одредницама тешко се може сазнати порекло норми. На питање »Ко одлучује о томе да ли је нешто природно, узорно или нормално?« одговор је безличан – друштво. Питање »Које друштво, његови сегменти или структуре?« опет је без одговора, уколико се као одговор не прихвати безлична синтагма »јавно мњење«. По свему судећи, норме представљају производ хегеловског духа који није дух неке конкретне особе, већ дух *људи* – који припада Божанском Духу. Овај натчовечански, објективан дух који током историје настоји да уђе у свест појединачних смртника, представљао је довољну гаранцију да се даље истраживање неверних радозналаца прекине. Тиме су

на сигурној удаљености држани критеријуми на основу којих је неко понашање проглашавано природним и прихватљивим. Временом, уздржаност у преиспитивању порекла друштвених норми и сама је постала друштвена норма.

Друштвено-политичкој димензији филозофије сазнања доскора није се поклањала довољна пажња (Gergen, 1999). Међутим, захваљујући Декартовој вери у сумњу, фундаментална знања о свету постају легитиман посед сваког човека који је, захваљујући својим чулима, али и Локовом емпирицизму, могао да сазна како свет изгледа. Овај начин није био ништа мање привилегован од начина сазнавања света којим су располагали црквени оци и световни владари. Хобс је у *Левијатану* ово запечатио друштвеним уговором по коме право државе да креира норме пре свега почива на пристанку појединаца који то друштво сачињавају.

Међутим, намеће се утисак да појединци никад нису били спремни да преузму терет одговорности у креирању норми друштвеног понашања. Тако је поверење у креирање преовлађујућих друштвених норми нашло новог јемца – дух науке. Научна достигнућа и развој науке поистовећени су са напретком друштва. Декларисана морална индиферентност и политичка невиност науке модерном човеку представљале су довољну гаранцију за веру у новонасталу објективност. Галилејева умешност превела је »Божије око истине« у посед науке чији је задатак описан као експлицирање постојећег поретка природних сила које треба да се ставе у службу човечанства. Делатност научника представљана је као делатност заједнице посвећеника чији је циљ откривање природних категорија од којих је свет сачињен, а норме засноване на овако племенином подухвату ни изблиза нису деловале као норме засноване на интересима неке повлашћене групе. Тако је установљена фундаментална заснованост нормалности на ономе што је природно, преиспитивање истина утврђених помоћу научног метода деловало је за просечног смртника подједнако светогрдно као и преиспитивање божије истине.

Но, и поред несумњиво корисних доприноса науке, дух скепсе вратио се на сцену захваљујући преиспитивањима сржних поставки епистемологије модерне. Постмодернисти, а посебно представници конструктивистичке метатеорије, доводе у питање устаљено разумевање људске природе као природне категорије која постоји независно од ума, језика, културе и историје. У питање су доведене и норме засноване на гледишту да постоји »природно« понашање. Семпсон (Sampson, 1993) сматра да су у досадашњим описивањима систематски изостављани стандарди описивања. Уколико се каже да је нечије понашање »ненор-

мално«, не само да се притом врши имплицитно упоређивање са неким другим понашањем (најчешће са оним које се фаворизује и назива »нормалним«), већ се истовремено *привилегује стандард на основу кога се разликовање врши*. Овај стандард остаје прикривен и представља вредности особа које врше описивање, а које су *одсутне* из описа. Поред тога, имплицитни стандарди који су доминирали у западној култури модерне епохе засновани су пре свега на тачки гледишта образованог, хетеросексуалног, белог мушкарца из доминантних друштвених и економских слојева. Овакав начин утврђивања стандарда био је толико прикривен да се сматрало да критеријум поменутих особа представља *неутралан опис света* какав он заиста јесте.

Абнормално: да ли га људи дефинишу или оно дефинише људе?

Новија преиспитивања нису обновила само јеретичко питање о пореклу норми, већ и питања о њиховој универзалности и одрживости. Све је израженије мишљење да су »л« науке (психологија, психијатрија и психотерапија) храбро закорачиле у домен дефинисања ненормалног, а да притом нису успеле да формулишу једно добро утемељено, оперативно мерило о томе шта је нормалитет (Rose, 1998)! Норме и правила понашања на којима оне почивају у извесном смислу су произвољне. Мада се приврженост нормама повремено мења, ове промене се устаљују само ако већина људи покаже жељу да другачије поступа у односу на норму. Ово се дешава најчешће због тога што је друштво оне који на било који начин одступају од норми сложило »у четири уредна пакета«: оне који нису довољно интелигентни и које је назвало *субнормалним (или ментално хендикепираним)*, оне који су довољно телесно онеспособљени и који су названи *дефектним (или физички хендикепираним)*, оне који су довољно зли да крше законске норме који су названи *криминалцима (или социјално хендикепираним)*, и они који су довољно психолошки поремећени да су названи *душевно оболелим особама* (Fransela, 1978). Мада су критеријуми за сврставање у неку од прве три категорије далеко од тога да буду неприкосновени, и мада преклапања између овако опсежних категорија нужно има, ниједна од њих није у науци изазвала толико контроверзи као четврта категорија – категорија синонимно означена као *лудило* – ментални поремећај, душевна болест, или једном речју *абнормално* – а која се најчешће и супротставља *нормалном*.

Већина циљева образовања и васпитања највећим делом усмерена је на популацију коју називамо »нормалним особама«. У педагошкој пракси преде се сплет невидљивих нити које раздвајају нормално од патолошког које се најчешће – сасвим неоправдано – оправдавају дидактичким разлозима. За оне са друге стране нормалности друштво се побринуло институцијама прилагођеним њиховим специфичностима. За овакве особе претпостављало се да су довољно различите од нормалних да оправдају не само различите институције, већ и различите друштвене праксе. Потврду ове тврдње представља појава *психотерапије*, засебне дисциплине која је зачета као амалгам верске праксе исповедања, психолошких изучавања теорија личности и медицинске праксе лечења хипнозом (Стојнов, 2000). Нажалост, временом је изгубљена из вида фундаментална сличност између психотерапије, с једне, и педагогије, с друге стране. И једна и друга дисциплина почивају на поступцима образовања и васпитања. Обе су засноване на дијалогу. Обема је циљ уобличавање јединки које успешно функционишу у контексту дате културе – другим речима, формирање *нормалне* јединке. Покушаји експлицирања фундаменталне разлике између ове две дисциплине – мишљење да су психотерапијски напори усмерени на сржне конструкте који творе идентитет особа, док су педагошка настојања пре свега усмерена на периферне конструкте чија је промена могућа и без утицаја на модификацију сржне структуре (Kelly, 1955) – неодржива је пред савременим схватањима идентитета (Ver, 2001). Сваки нови дискурс помоћу кога се живот може осмислити представља потенцијално нови фрагмент идентитета који, овако посматран, постаје скуп дискурса којима нека особа припада. Процес образовања у коме се овладава новим дискурсима тако престаје да буде процес складиштења печата истине о свету у архив неписане табле људских душа. Напротив, образовање постаје делатност уобличавања »табле« на којој се стварају многи различити, каткад неусагласиви светови. Захтеви савременог образовања и васпитања недвосмислено утичу на творење и промену њихових идентитета. У том смислу, психотерапија се може дефинисати као специфичан случај примене педагошких поступака – образовања и васпитања.

Међутим, питање оперативности критеријума за разликовање нормалног и абнормалног није решено на задовољавајући начин, јер су критеријуми на основу којих је ова разлика направљена нејасни и проблематични. То је уједно и извор великих тешкоћа у усклађивању биолошких универзалности са културалним партикуларизијима (Faberga, 1992). Решавање овог проблема велики је залагај, јер деконструисање бинарне опо-

зиције култура–природа захтева посебну расправу. На овом месту биће речи о проблематичностима у одређењу друге, не мање важне бинарне опозиције која образује димензију нормално–абнормално. Важно је само нагласити да у новијим схватањима хуманистичке науке не представљају анализу онога што је човек по својој природи, већ анализу његових константно променљивих моћи сазнавања. Изграђивањем ових моћи изграђује се и сâм човек; њиховом променом и сâм се мења. Изучавање човекове стварне природе и унутрашње суштине постаје немогућа мисија, мит којем су робовали велики »наративи модерне« (Лиотар, 1988). Нова схватања проглашавају хуманистичке науке »онтолошки немим« (Gergen, 1999) и епистемологију претпостављају и надређују онтологији:

За хуманистичке науке човек није то живо биће које има посебну форму... то је живо биће које, из самог живота коме у целисти припада и којим је прожето читаво његово биће, ствара представе захваљујући којима он живи и на основу којих има ту чудну способност да управо може себи представити живот (Фуко, 1971: 391).

На овај начин, доведена је у питање вековна традиција »онтолошки евидентне« абнормалности која се »открива« захваљујући напретку науке, и која се »именује« и »описује« адекватним дијагнозама. Норме нису постојеће учртане линије које деле нормално од абнормалног. Напротив, установљавање норми представља људску делатност, ситуирану у датој култури и засновану на њеним вредностима, цео један сплет тактика, маневара, режима дисциплиновања, класификовања и означавања који неразмрсивом сплету знања и моћи омогућава флуидан ток кроз све поре друштва (Фуко, 1997). Овај процес је конститутиван: спровођење и вршење моћи уобличава човека. Абнормалност није »откривена« зато што је постала видљива, већ зато што је произведена арбитрарним, конвенционалним и вредносно засићеним пресецањем поља људске делатности на »функционишуће« и »нефункционишуће«. Увођењем норми у људску делатност производи се целокупна област »абнормалног«. Дефинисање нормалности за свој учинак има и спонтану цензуру и уздржавање од целог сплета понашања које остаје са друге стране нормалног. На тај начин, успоставља се један вид циркуларне епистемолошке каузалности: установљавањем норми и дефинисањем абнормалности и сâм репертоар људског понашања бива омеђен, процењен, вреднован, тј. *дефинисан*. Дијагностиковање абнормалности не открива оно што је по себи болесно, већ даје културни печат нашим настојањима да

специфичности неке партикуларне културе прокламујемо за биолошки универзалне нормe. Испитивање абнормалности, заједно са многим другим аспектима људског функционисања, тако се смешта у контекст једне нове дисциплине – археологије људског знања (Фуко, 1998).

Извор проблема: порекло димензије нормално–патолошко

Димензија нормално–патолошко представља прилично нестабилно једињење и хетероген скуп разноврсних дискурса који се у њима користе. Триједар знања од кога су ове науке саздане: биологија, економија и филологија (Фуко, 1971), представља основу на којој се димензија нормално–патолошко учврстила као амалгам три друге различите димензије засноване на вредносно–нормативним принципима: медицине, са својим нормираним поларитетима *здраво* и *болесно*; економије, са нормативним поларитетима *корисно* и *бескорисно*; и филологије, са биполарним нормативним половима *смислено* и *бесмислено*.

Биолошким одређењем болести у медицини Хипокрит је ставио тачку на религиозни модел схватања болести, односно идеју да је болест божија казна за грех који неко мора да окаје. Са открићем микроба, потпуно се усталило схватање да је болест морално неутралан догађај изазван нападом микроорганизама који угрожавају човеково телесно функционисање, па и само његово постојање. Када је човек угрожен у тој мери да његове биолошке функције постају угрожене, говори се о болести. С обзиром на то да људи код лекара нису ишли кад су били здрави и када њихове биолошке функције нису биле угрожене, није било потребе причати много о здрављу, тако да је у многим медицинским дефиницијама здравље имплицитно одређивано као *одсуство болести*.

Економија и њени нормативни поларитети *корисно* и *бескорисно* такође су учествовали у конституисању димензије нормално–патолошко. Једно време сматрало се да помоћу економије могу да се превазиђу опасности и тешкоће у којима се модерни свет налази. Ова наука нудила је јасне разлике између »економског« понашања које је корисно, и онога неекономичног, односно бескорисног за човечанство. Уколико се неко понашање сматрало бескорисним, не само да је довођено у питање, већ се енергично порицало и само право његовог постојања. Све што је спречавало економски напредак самим тим је проглашавано бескорисним, а људи који су се таквим понашањем бавили постајали су друштвена срамота, саботери економског прогреса или једноставно будале. Другим речима, понашање које није било у функцији

економског прогреса представљало је девијацију од његових норми, неку врсту субверзивног и ненормалног понашања. Ова димензија постала је толико важна да је убрзо доспела на прво место лествице друштвених потреба:

Назовите неку ствар неморалном или ружном, уништитељском по душу или деградирајућом, опасном за мир у свету или благостање будућих генерација; све док нисте показали да је она »неекономична« нисте заиста довели у питање њено право да постоји, расте и напредује (Schumacher, 1973: 34).

Уклапање филологије са поларитетима *смислено* и *бесмислено* у овакав начин размишљања није било очигледно све до појаве Лакановог и Фукоовог дела. У том смислу, Лакан је сматрао да психотична стања представљају *распад значења*, односно процес распадања нормативно успостављених значења. Потпуно лудило за Лакана значи потпуни колапс на нивоу субјектове интегрисаности у симболички поредак. За њега је лудак идиот, али не због менталне инсуфицијентности, већ због своје јединствености која произлази из неуклопљености у норму симболичког поретка (Lacan, 1981). Са Фукоом конститутивна улога филологије у стварању друштвених наука постаје још јаснија, пре свега због става да се мишљењем можемо користити само уколико је оно преломљено кроз језик, односно да је језик предуслов мишљења:

Из унутрашњости језика доживљеног и прихваћеног као језик, у игри његових могућности уперених ка њиховим крајњим тачкама, наговештава се човекова коначност; када доспе на врхунац сваке могуће речи, он не стиже до своје унутрашње суштине, него до подножја својих граница: у предео у коме лута смрт, у коме се гаси мисао (Фуко, 1971: 421).

Јасније речено, оно што се може разумети, што има смисла и што је уклопљено у симболички поредак друштва, пожељније је и нормалније од оног што је неразумљиво, семантички нејасно и представља збрку значења.

Прихватањем поларитета здраво–болесно, корисно–бескорисно и смислено–бесмислено из биологије, економије и филологије стекли су се услови за уобличавање димензије нормално–патолошко. Оглушивање о норми понашања објашњавало се дотле опседнутошћу ђаволом, а поступци третмана примерени овом моделу били су стравични: бичевање, сакаћење, чак и спаљивање на ломачи. Појавом психијатрије средином XIX века, медицина је преузела бригу над душевно оболелим особама чије је понашање одступало од друштвених норми. Девијантне особе су тада проглашене *душевно болесним*. Појам

»душевна болест« јавио се на основу уверења да душевна болест може представљати верну копију телесне болести. Тако су појмови физичке медицине примењени на особе чије је понашање на неки начин психолошки девијантно, за које је почело да се сматра да нису одговорни за то понашање и да га због њега не треба кажњавати. Они су *душевни болесници*, а особе које преузимају одговорност за бригу о њима зову се *психијатри*. Уз то, појам »душевна болест« има и своје друштвене импликације које се тичу одређења начина на који ће се поступати са особама које имају психолошке проблеме. То се понашање, дакле, зове *патолошко*, и класификује се на основу *симптома* који доводе до постављања *дијагнозе*. Процес којим се девијантној особи помаже да се прилагоди да би могла да се повинује друштвеним нормама јесте лечење: *физичко* или *психотерапеутско*. Уколико су ове промене успешне, за душевног болесника се каже да је излечен.

Паралела са одређењем телесног здравља је и овде видљива: уколико у душевном (баш као и телесном) функционисању оваквих особа нема проблема, здрав разум нам налаже да закључимо да је она *здрава*. Међутим, то не значи да ће у том случају свако њено понашање бити и економски корисно, нити пак свако понашање које је здраво и корисно мора да има јасно значење и смисао. Другим речима, у разликовање нормалног и патолошког понашања уплеле су се димензије значења које нису повезане и чији полови »здро, корисно и смислено« или »болесно, бескорисно и бесмислено« једноставно не морају да буду у позитивној корелацији. Тако није било могуће повући једну јасну границу раздвајања која би омогућила одрживо мерило о томе која су понашања нормална, а која нису. Нажалост, у богатом репертоару праксе психијатрије и даље недостаје разрађено схватање »нормалности«, односно теорије нормалног функционисања од кога би абнормалне особе одступале.

Велика и конфузна породица абнормалних не означава стога само једну фазу почетне несигурности психијатрије, она је представљала производ читавог скупа контролних институција и механизма за надзор. Поред три поменута поларитета из биологије, економије и лингвистике, ова категорија формирала се на основу три елемента који се нису сасвим истовремено конституисали (Fuko, 1990):

1. *Људско чудовиште*, јурidичко-биолошки појам о полуживотињи–получовеку, а који у себи обједињује немогуће и забрањено. Оно што људско чудовиште чини чудовиштем није само изузетак у односу на облик Врсте, већ и неприлике коју оно уноси у позитивне правне прописе. Велике нејасноће у одређењу нормалности у великој мери

произлазиле су и из немогућности да се контролише однос између природног изузетка и правног прекршаја.

2. *Личност коју треба поправити* је новија и мање ослоњена на законске императиве и каноне природе, колико на педагошким идејама закамуфлираним посебним техникама дресуре. Појава ове категорије повезана је са завођењем технике дисциплине која је током XVII и XVIII века завладала у војсци, школама, радионицама а мало касније и у породицама, а којом су се настојали поправити они који се опиру васпитним нормама. Лишавање слободе и затварање су тако оправдавани потребом за поправљањем и побољшањем, а рађање азила у најтешњој је вези са овом категоријом.

3. *Онанисти* се јављају у корелацији са новим односима између сексуалности и породичне организације и са новим значењима приписиваних телу и здрављу. Онанија је симболисала слабост савести спрам сензуалног тела и *мекопутаности*. Сексуално коришћење сопственог тела представљало је извор неодређеног низа физичких поремећаја и био плодна подлога разнолике патологије. Зато је 1710. године против мастурбације почео прави крсташки рат.

Тако је абнормална јединка проистекла из правно-природне изузетности чудовишта, мноштва непоправљивих и свих апарата за њихову поправку и из лавиринта дечије сексуалности. Абнормалне је требало разграничити од нормалних зато да би се поступци васпитања и образовања – уобличавања јединке која ефикасно функционише – могли успешно спроводити изграђивањем друштвених норми и нормалног понашања. Оне особе код којих то није полазило за руком, требало је одвојити да би им се пружила шанса да се помоћу разних друштвених институција и специфичних апарата за одржавање и поправку друштва излече и нормализују – односно изнова асимилују у преовлађујући поредак заснован на нормама. Уколико овај пројекат не успе, постојеће друштвене институције представљају објективног јемца њихове контроле и спуштавања оних понашања којима могу угрозити не само друге, већ и себе.

Патологизација друштва

Пројекат раздвајања нормалних од абнормалних представља дуготрајан подухват који се спроводи, дотерује и мења откада је конституисана димензија нормално–патолошко. Нажалост, њена хетерогеност и прикривена дисхармонија раније поменутих димензија довела је до тога да се у једној димензији разграничења мешају и природно, и културно, и обичајно, и етичко, и правно и још много тога. Зато није чудно да је велики део психијатријских напора био посвећен трагањима за једном категоризацијом патолошког понашања у којој ће бити обелодањен јасан кри-

теријум разликовања и у коме ће се уредно класификовати сви *постојећи* облици менталних поремећаја.

Америчко психијатријско удружење, у званичном Дијагностичком и статистичком приручнику верзија IV (у даљем тексту DSM-IV), даје следећу дефиницију менталног поремећаја:

У DSM-IV, сваки ментални поремећај опoјмљен је као клинички значајан понашајни или психолошки синдром или склоп који се догађа у једном појединцу и који је повезан са тренутним невољама (тј. болан симптом) или неспособностима (тешкоћама у једној или више важних области функционисања) или са значајно повећаним ризиком од смрти, бола, неспособности, или неког важног губитка слободе. Поред овога, овај синдром или склоп не сме да буде само неки очекивани или културно санкционисани узврат на неки посебан догађај, на пример смрти вољене особе. Штагод да је оригинални узрок, он мора да буде размотрен као манифестација понашајне, психолошке и биолошке дисфункције у појединцу. Ни девијантно понашање (тј. политичко, религиозно или сексуално) нити сукоби који су примарно на релацији појединаца и друштво нису ментални поремећаји уколико девијантност и сукоб није симптом дисфункционисања појединца на начин који је горе описан (APA, 1994: *xxi–xxii*).

Најблаже речено, овим напором уобличен је нејасан критеријум. То можда не би било тако страшно да DSM-IV не представља вишедеценијску круну психијатријских напора да се патолошко дефинише и класификује.

Настојање да се ментални поремећаји што јасније дефинишу довело је до тога да терминологија за исказивање менталних поремећаја напредује и шири се застрашујућом брзином. Анализујући овај пројекат, Герген (Gergen, Hoffman & Anderson, 1996) опомиње да је 1929. године публикација дела *Неурозе* Израела Векслера бројала само дванаест категорија психичких поремећаја. Објављивање Розанофовог *Приручника за психијатрију и менталну хигијену* 1938. године обухватило је четрдесетак психолошких поремећаја, од којих су многи – као морална дефицијентност, вагабундство, мизантропија и мастурбација – нестали из употребе. Недуго затим, 1952. године, Америчко друштво за психијатрију објавило је први *Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје* у коме се налази 198 различитих менталних поремећаја. У његовом другом издању, DSM-II, из 1968. године, помиње се 221 категорија. По објављивању DSM-III, 1980. године, овај тренд се наставља и број категорија психолошких поремећаја у четвртој верзији из 1994. године (DSM-IV) нараста на 340, са тенденцијом даљег пораста.

Уместо прихватања здраворазумског уверења да је до пораста броја менталних поремећаја довео напредак науке, која у последњих двадесетак година располаже моћнијим средствима којима се откривају многи поремећаји који су до сада измицали моћима запажања, овај тренд се може посматрати и као пројекат *патологизације друштва*, јер се под велом открића постојећих неприродности и дисфункција у понашању уобличавају разне категорије које су исход моралних подухвата примерених друштвеним стандардима. »Психолошка зависност од интернета« представља најновији пример абнормалности за коју се тврди да постоји независно од животних ситуација и културе којој припадају особе које се проглашавају поремећеним на овај начин. Све више људи се проглашава поремећеним а истовремено се одржава *одсутни* критеријум који повлађује интересима *невидљивих* друштвених група. Нажалост, овај тренд присутан је од самог почетка употребе димензије нормално–патолошко. Њена историја пуна је многих »онтолошки евидентних« менталних поремећаја који су нестали из психијатријске праксе и постали посебна врста »потрошених категорија« у дијагностиковању абнормалности.

Један од најупечатљивијих случајева »потрошених категорија« представља *мастурбација*, против које се током протекла два века водио прави крсташки рат (Szasz, 1982), а данас је прихваћена као део свакодневних активности, стање које одговара прописима и очекивањима савременог друштва – другим речима, стање нормалности. Даље, *хомосексуализам*, чије су културне специфичности познате још од античких времена, једно време био је категоризован као врста сексуалне девијације. Бројним демонстрацијама политички активних група хомосексуалаца ово понашање се данас посматра као једна врста нормалног сексуалног избора, а у важећој категоризацији менталних поремећаја хомосексуалност схваћена као поремећај уступила је место *хомофобији*, односно поремећају који се испољава страхом од патолошких аспеката хомосексуализма! Сâм »излет« једног сексуалног избора у поље патолошког понашања мање је интересантан од легитимитета који је током овог периода дат различитим поступцима за »лечење« хомосексуалности: кастрацији, лоботомији, стерилизацији, хистеректомији, фармаколошком шоку, аверзивној терапији, електрошоковима итд. (Kutchins & Kirk, 1997: 59). На питање да ли су психијатри који су хомосексуалце подвргавали овим суровостима били жртве научне заблуде или, пак, хомофоби којима је потребно лечење – тек треба одговорити.

Поред мастурбације и хомосексуалности, постоји читав низ мање познатих примера »потрошених категорија« менталних поремећаја чија је »онтолошка евидентност« представљала чудна једињења медиализације правног, социјалног и економског дискурса (Hare-Mustin & Margesek, 1997): *drapetomania*, која је означавала патолошко својство робова да теже ка слободи; или *dyaesthesia aethiopica*, патолошко својство робова, обојених и сиромашних да не поштују приватно власништво; или, пак, *kleptomania* која је означавала крађу припадника виших друштвених слојева за разлику од истоветног понашања припадника нижих слојева које је проглашавано крађом. Категорија клептоманије користила се за означавање оних особа које су процењене као особе без финансијске *потребе* за крађом, а ипак су крале – што је »евидентно« било последица неке душевне болести која је те особе ослобађала одговорности за њихове поступке. Овако се чувао морални интегритет виших друштвених слојева, а њихова правна позиција повлашћивала. Дијагноза *метафизичка интоксикација*, подврста хебефреније коришћена међу психијатрима у Совјетском Савезу, односила се на адолесценте затечене у рефлексивним преиспитивањима о смислу живота, своје улоге у свету и потребе за религијом; за одрасле дисиденте била је резервисана дијагноза *социјална шизофренија* – јер је »онтолошки евидентно« да нормалне особе не могу замислити бољи вид друштвеног уређења од комунистичког.

Прототипска класификација, по којој су менталне болести једна врста грешке природе, заснована је на »онтолошки евидентном« схватању о девијацији абнормалних особа од »нормалног психолошког функционисања«. Временом је закључивано да извесна понашања леже ван граница разума и она су означавана као »менталне болести«, и притом су се користили посебни референтни оквири за њихову класификацију (Horwitz, 2002). Спочетка, на овај начин оквалификован је само мали број озбиљно поремећених особа. Временом, ограничена употреба психијатријских етикета незамисливо се проширила. Разноврсност стања која се тренутно класификују као абнормална, огроман број и широка распрострањеност људи за које се претпоставља да пате од ових болести, али и растући број професионалаца (и професија) задужених за њихово збрињавање су без преседана. Разлози због којих се људи данас потпуно легитимно обраћају »л« професијама, пре само стотинак година били су потпуно незамисливи. Оно што данас називамо »интермитентним емоционалним поремећајем« некада је представљало повремено »пуцање филма« особа притиснутих животним тешкоћама. С друге

стране, легитимне процедуре лечења »абнормалних« које су некада спровођене данас би многе лекаре одвеле у затвор због »абнормалне« насилности према пацијентима. Одређена понашања у неким културама имају статус широко прихваћених обичаја, а у неким представљају недопустиво кршење људских права. Неки видови насиља, које у многим културама представља друштвено прихваћену нормалност, регулишу се недопустивим насиљем против читавих култура због недопустивог става других култура да је такво понашање недопустиво. Приликом недавног светског првенства у фудбалу, специфичности исхране једног народа узбуркале су свет. У протестима глобалних размера, коришћење паса у корејској исхрани проглашено је абнормалним, а да при том нормалност веома раширене навике да се ембрион нерођеног пилета помещан са уљем сервира као врхунски прехранбени деликатес (познатији као мајонез) – није уопште довођена у питање. Исто понашање – уживање марихуане – у западној цивилизацији је медиализовано као вид абнормалне зависности од дроге, и криминализовано као кривично дело, и комерцијализовано као вид профитабилног наркотицизма. »Нормални« хабитус особе која себи ово уживање приушти тако може да варира од болнице, преко затвора, до хотела.

Бројни експерти за концептуализовање »«онтолошке евидентности« абнормалног понашања тако су се оглушили о повремена упозорења антрополога. Широко прихваћене западне дефиниције нормалности давно су доведене у питање (Benedict, 1934), јер многа стања и понашања која западна друштва сматрају абнормалним – параноја, напади, трансевеи и сл. – често имају статус нормалног понашања у другим културама. С друге стране, понашања која су нормална и пожељна у култури Запада, другачије се третирају у другим културама. Особа која је расположена, срећна и воли да се проводи, код Добуанаца у Меланезији била би доживљавана као – луда. Међутим, тешко је отети се утиску да културне норме специфичности понашања припадника западне цивилизације нису подједнако на удару патологизације као и културне специфичности емиграната који је насељавају. У *Приручнику за здравље емиграната* (Loe, 1998) описани су поремећаји као »болест духова« која је описана као стање у коме је неко преокупиран појавама као што су духови, смрт или преминуле особе. Саопштења о контакту с преминулом особом која долазе од стране емиграната са југа америчког континента биће оквалификоване као симптоми ове болести, док ће такви садржаји припадника западне цивилизације најчешће бити окарактерисани као аутентичне »наднаравне« способности или њихово симулирање.

Поремећај »зло око« чији симптоми – свраб коже, главобоља, јецање, нервоза и поремећај сна – представљају последицу урока неке особе, карактеристика је менталног стања појединаца из латиноамеричких култура, али не постоји ни у једном приручнику за припаднике западне цивилизације. Зато не изгледа далеко од памети очекивати да у скорој будућности глобализованог света коришћење различитих аршина у процени психолошког здравља читавих локалних култура буде проглашена за »абнормално«. Бујање дискурса патологизације полако узима свој данак.

Абнормалност: грешка природе или друштвена конструкција?

Због свега до сада неведеног, питање нормалности не представља више искључиво право проучавања физиологије и биологије, већ се све убедљивије ситуира у контекст друштвених односа (Magaro, 1976; Sarbin & Mancuso, 1980; Neimeyer & Raskin, 2000). Абнормалност се више не посматра као случај аберација у понашању здравих организама или понека ретка грешка природе. Границе између нормалног и патолошког у људском понашању замагљена је и нејасна, а број »ментално здравих« особа који успешно функционишу у данашњим условима полако се изједначава са особама које све више имају проблема и чије је функционисање на овај или онај начин доведено у питање. Питање менталног здравља данас има статус *друштвене конструкције* (Hacking, 1999). Нормалност се тако смешта међу конвенције неке појединачне културе, а не у универзалне биопсихолошке стандарде успешног функционисања човечанства. На менталне болести више се не гледа као на исход дејства неког микроба, бактерије (»шизококуса«) или других микроорганизама против којих људски организам није у стању да се одбрани. Оно што ментално оболелу особу чини ментално оболелом не зависи само од тога шта она чини, већ и од тога *како њена култура категоризује њено понашање*. Ове категорије зависе од језика којим се уобличавају, имају свој рок трајања и временом се мењају у зависности од преовлађујућих начина мишљења.

Зато се питање људске нормалности мора проучавати као део друштвеног живота, а то пре свега подразумева узимање у обзир и његове *политичке* улоге. Уобичајени начини описивања природе људских поступака и поретка између људи носе са собом извесне друштвене последице и не изгледа вероватно да су »политички невини« (Deetz, 1994). Категорије оваквих описа обезбеђују основу за оправдавање неких об-

лика друштвених уређења и легитимизовања одређене друштвене праксе тако што *један од могућих* дискурзивних референтних оквира утемељују као *једини могући*.

Категорије абнормалности стога није могуће разматрати одвојено од питања моћи. Оне поседују и политичку димензију због тога што нису чисто дескриптивне, већ су у исто време и *нормативне*. Прихватање неке одређене класификације психолошких појава (и истовремено одбацивање мноштва других алтернативних класификација) подразумева утврђивање извесне форме за препознавање људског понашања и људске индивидуалности. Шта год да људи јесу и штогод да они учине, биће препознато и осмишљено само на основу форми које прописује неки систем класификације. На пример, схватање карактеристично за западну културу подразумева да су нека понашања адекватна, ефикасна, здрава и нормална. У начелу, људи којима овакво схватање неких понашања не одговара, могу тврдити да се оно не слаже са њиховим искуством, али друштвени притисци и моћ науке су такви да се ретко ко жали. За већину људи преовлађујући дискурзивни систем постаје неизбежан и ментално здравље, нормалност и сличне психолошке »појаве« постају форме помоћу којих они доживљавају сопствену субјективност, и то из простог разлога што нису упознати са алтернативним категоријама које би могле да им омогуће да себе и друге доживе на други начин, или зато што, уопште узевши, такве категорије нису доступне (Danzinger, 1997).

Наглашавање нормативног значаја психолошких категорија у великој мери ослања се на схватање о неодвојивости знања и моћи (Фуко, 1997). Извесна знања, односно уобичајени начини описивања света, носе са собом потенцијалну друштвену праксу да се дела на један одређен начин. Због тога се извесни начини понашања маргинализују, а неки се претпостављају другима. Оно што је »нормално« да једна особа уради другој особи у неком односу (односно њена права и дужности) утемељено је на тренутно прихваћеном знању које преовлађује у некој култури. Знање се овде схвата као учинак дискурса, један облик односа: дефинисати неку особу на начин који допушта да се извесна понашања врше као *нормална*, у исто време значи и спроводити неку *моћ*. Када нешто опојмљујемо на посебан начин, ми производимо посебно знање које са собом доноси моћ. Класификације обезбеђују интелегибилне начине помоћу којих људи себе разумеју и помоћу којих делају. Наметање неких категорија које се освешћују у појединим конфигурацијама друштвених односа ограничава људе на значајне

начине, па чак и производи различите врсте људи (Rouse, 1987: 217). Класификовање је зато један важан облик моћи, јер *начин на који опојмљујемо, доживљавамо и осмишљавамо себе и друге детерминише начин на који ћемо се према себи и према другима понашати.*

Васпитање: оптимализација природног здравља или вршење моћи?

Веза између структуре организације психијатријског апарата и структуре школских курикулума примећена је одраније (Goodson & Dowbiggin, 1990). Досадашњом расправом, између осталог, оправдавано је ситуирање димензије нормално–абнормално – превасходно третиране у домену »л« наука – у контекст педагогије. И »л« науке и педагогија имају значајну област преклапања – област у којој се производи нормалност у оквиру невидљивих граница неке културе. Стручњаци из ових домена заједно се баве и (а) обезбеђивањем нормалних чланова друштва, односно неговањем, подржавањем и опскрбљивањем нормалности; и (б) дефинисањем оних критеријума на основу којих је могуће издвојити нормалне особе у посебну групу и (в) изолацијом особа које у ту групу не припадају. Зато изгледа оправдано поставити бар два важна питања.

Пре свега, да ли у редовним школама треба васпитавати само нормалне особе, а одговорност за васпитавање »ненормалних« издвојити и изоловати у специфичне установе – и то на основу једног нејасног, променљивог, локалног и проблематичног критеријума? Редовне школе привилегија су оних за које се сматра да испуњавају друштвене стандарде нормалности. Тако се повлачи једна имплицитна граница коју заједно обезбеђују стручњаци из домена »л« наука и педагози. Сви они који не испуњавају ове стандарде, пресељавају се у специфичне васпитне установе по логици раздвајања здравог жита од кукоља. Резултат овакве школске селекције и ширећег процеса »патологизације друштва« је производња целе једне армије особа у нескладу са захтевима за ефикасним функционисањем у друштву. Оваква стратегија представља мач са две оштрице, јер абнормални више нису занемарљиво мала група коју треба склонити с пута зарад оптимализације природног здравља већине.

Захтеви за успешним функционисањем све су већи, а број особа које тим захтевима излазе у сусрет све је мањи. Уношењем у расправу питања односа мањине и већине, питање нормалности и абнормалности повезује се с питањем глобализације и демократизације наставе, трендом који се недвосмислено и стручно и политички све више подржава. Зато је и следеће питање у тесној вези с претходним: да ли је производ-

ња, издвајање и азилирање абнормалних у складу са савременим тежњама демократизације и еманципације у области образовања и васпитања?

Важно је нагласити да се глобализација може спроводити на разноврсне начине од којих неки могу да буду веома опресивни. Увођење глобалних норми у различите друштвене сегменте и рационализација, стандардизација и нормализација разноврсних видова друштвених односа у социологији је позната као *теорија о мекдоналдизацији* (Ritzer, 1996). Зарад повећања глобалне ефикасности друштва и успешног функционисања појединаца у њему, спроводи се једна врста интелектуалног франшизинга друштвених односа (веома слична принципима на којима функционише ланац ресторана брзе хране »McDonald's«) у складу са *одсутним критеријумима* и интересима *невидљиве* друштвене групе људи. Под видом нормализације, стандардизације и оптимализације, односно рационализације »природног« здравља, спроводи се »један ирационалан процес« (*ibid.*: 121) са непредвидивим и потенцијално штетним дугорочним последицама. Уместо да економска производња буде заснована на критичком мишљењу, у овом случају економска производња уобличава мисаоне процесе људи. Питање »Сui bono?«, односно чији то добитак представља – пре или касније се мора поставити. Сасвим је сигурно да је глобализација незаустављив процес против кога нема сврхе водити крсташке ратове. Али, глобализација се може спроводити на различите начине – а засигурно не утишавањем оних гласова који су критички интонирани према начину њеног спровођења.

Питање трансформације друштвене праксе образовања и васпитања у текућем веку је отворено. Њихова демократизација је захтеван процес, јер подразумева суочавање са многим уверењима за које се мислило да чине друштвене темеље, а које проток времена нужно доводи у питање. Једно од тих уверења је и схватање по коме се васпитним процесом оптимализује друштвено здравље нормалних особа, и на основу »онтолошки евидентних критеријума« образовање и васпитање посматрају као процеси друштвене еманципације. Нажалост, све је више прилога у корист тезе да је оптимализација природног здравља једна врста тацитне, друштвено прихваћене репресије у којој се људи обликују у складу са интересима невидљивих особа (Ball, 1990). Процес демократизације образовања и васпитања сувише је важан да би се смео препустити »неколицини политичара«, баш као што је рат сувише важан да би се смео препустити »неколицини генерала«. Еманципација сапостојања мноштва перспектива захтева дугачак

процес реконструкције образовања и васпитања, чије плодове ће убирати тек нове генерације – уколико им постојеће дозволе да се уопште појаве у ланцу еволуције. Незауздани напредак морално индиферентне науке и незауздане технологије усмераван економским интересима невидљивих групација може да прекине овај ланац у много краћем року него што смо спремни да прихватимо.

Демократизација образовања и васпитања пре свега треба да тежи толеранцији сапостојања и истовременог неговања мултиперспективизма. Различите перспективе могу да буду несамерљиве, сукобљене, понекад узајамно искључиве, и да воде поприлично дисхармоничном стању. Еманципација и демократизација васпитања зато треба да се заснива на толеранцији ових дисхармонија и њиховом дуготрајном усклађивању, никако на њиховом упросечавању, стандардизовању и конфекционализацији. Знање коме ћемо тежити у овом веку представља цео један контингент конститутивних погледа на свет. Овакво схваћено знање важно је анализовати са становишта делотворности, еколошке одрживости, функционалности, политичке и идеолошке пробитачности, подложности манипулацији, хегемонизацији и доминацији – а не са становишта његове објективности и »онтолошки евидентне« нормалности.

Литература

- American Psychiatric Association (1994): *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th Edition). Washington DC: American Psychiatric Association.
- Ball, S. (ed.) (1990): *Foucault and education* (105–133). London: Routledge.
- Benedict, R. (1934): Anthropology and the abnormal, *Journal of General Psychology*, 10, 59–80.
- Ber, V. (2001): *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Danzinger, K. (1997): *Naming the mind*. London: Sage.
- Deetz, S. (1994): The new politics of the workplace: ideology and other unobtrusive controls; in H.W. Simons & M. Billig (eds.): *After postmodernism: reconstructing ideology critique* (172–199). London: Sage.
- Faberga, H. (1992): The role of the culture in a theory of psychiatric illness, *Social Science and Medicine*, 35: 91–103.
- Fransela, F. (1978): *Potreba za promenom*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1971): *Reči i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1990): *Predavanja*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Фуко, М. (1997): *Надзирати и кажњавати*. Београд: Просвета.
- Фуко, М. (1998): *Археологија знања*. Београд: Плато.
- Gergen, K. (1999): *Invitation to social construction*. London: Sage.
- Gergen, K., L. Hoffman & H. Anderson (1996): Is diagnosis a disaster? A constructionist tria-
logue; in F. Kaslow (ed.): *Relational diagnosis*. New York: Wiley. Skinuto sa Interne-
ta: <http://www.swarthmore.edu/socsci/kgergen1/text5.html>.

- Goodson, I. & I. Dowbiggin (1990): Docile bodies: commonalities in the history of psychiatry and schooling; in S. Ball (ed.): *Foucault and education* (105–133). London: Routledge.
- Hacking, I. (1999): *The social construction of what?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hare-Mustin, R. & J. Marecek (1997): Abnormal and clinical psychology: the politics of madness; in D. Fox & I. Prilleltensky (eds.): *Critical psychology: an introduction* (104–121). London: Sage.
- Horwitz, A. (2002): *Creating mental illness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kelly, G. (1955): *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Kutchins, H. & S. Kirk (1997): *Making us crazy – DSM: the psychiatric bible and the creation of mental disorders*. New York: Free Press.
- Lacan, J. (1981): *Le séminaires, Livre III: Les Psychoses*. Paris: Seuil.
- Лютар, Ж.Ф. (1988): *Постмодерно стање*. Нови Сад: Братство-јединство.
- Loue, S. (ed.). (1998): *Handbook of immigrant health*. New York: Plenum Press.
- Magaro, P. (1976): The cultural context of madness and its treatment; in P. Magaro (ed.): *The construction of madness* (23–66). Oxford: Pergamon Press.
- Neimeyer, R. & J. Raskin (2000) (eds.): *Construction of disorder*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Ritzer, G. (1996): *The McDonaldization of society*. Thousands Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Rose, N. (1998): *Inventing our selves*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rouse, J. (1987): *Knowledge and power: towards a political philosophy of science*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Sampson, E. (1993): Identity politics, *American Psychologist*, 48: 1219–1230.
- Sarbin, T. & J. Mancuso (1980): *Schizophrenia: medical diagnosis or moral verdict?* Elmsford, New York: Pergamon Press.
- Schumacher, E.F. (1973): *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*. Falmouth: Sphere Books.
- Stojnov, D. (2000): Teorijski pluralizam u psihoterapiji; u D. Stojnov (ur.): *Psihoterapije*, (3–25). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Szasz, T. (1982): *Proizvodnja ludila*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Вујаклија, Л. (1986): *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.